

Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához

Marxista filozófiai irodalmunk egészségesen fejlődik, a korábbi időszak dogmatizmusának bénító hatása egyre inkább a múlté. Jelentős tanulmányok, monográfiák, egyre jobb, használhatóbb tankönyvek születnek. Megvalósul a marxista filozófia és a szaktudományok termékeny együttműködése. A fejlődés maga egy sor problémát hoz felszínre, amelyeknek napirendre tűzése, sokoldalú megvitatása jótékonyan hat tudományunk haladására.

A lét és tudat viszonyával kapcsolatban is vannak olyan problémák, amelyek kielégítőbb megoldásra várnak és megérdemelnék, hogy alaposabban foglalkozzunk velük. Ez a tanulmány e kérdések egyikét kívánja szemügyre venni: *az anyag és a tudat egységének és ellentétének összefüggését*. Éspedig azért, mert filozófiai irodalmunkban elég széles körben elterjedt és még mindig él a lét és tudat viszonyának egy meglehetősen egyoldalú felfogása, mely csak a kettőnek ismeretelméleti vonatkozásban fennálló ellentétét ismeri el és elhanyagolja az anyag és a tudat ontológiai egységének problémáját. A lét és a tudat kategóriáinak egyoldalú, merev, abszolút szembeállítására káros következményekkel jár, a világnak egy sajátos, dualista ízű felfogásához és a tudat fogalmának misztifikálásához vezet. Ez a nézet alkalmas arra, hogy megzavarja azokat, akik a tudat természetét kutatják és objektíve gyengíti a dialektikus materializmus világnézetének hatóerejét. Ezért lenne hasznos közelebbről megvizsgálni az itt jelzett felfogást és megvilágítani a lét és a tudat dialektikus viszonyának ezt az oldalát.

1. Metafizikus tendenciák jelentkezése irodalmunkban

Mindenekelőtt szükséges világosan körülhatárolni a problémát. Látnunk kell, mi az, amit filozófiai irodalmunk helyesen fejt ki és mi az, ami problematikus, a bennünket érdeklő vonatkozásban.

A probléma

Mai marxista irodalmunk általában helyesen exponálja a dialektikus materializmus alapjait. A materializmus lényegének megfelelően abból indul ki, hogy a világ anyagi, egységes, hogy nincs az anyagi világon kívül semmi, nem létezik semmiféle „nem-anyagi” világ, „túlvilág”, mely a „szellemnek” lenne székhelye. A világ anyagi egységével összefüggésben, tankönyveink szintén helyesen emelik ki, hogy az ember a maga tudatával együtt teljes mértékben beletartozik az anyagi világba.

Irodalmunk továbbá világosan és egyértelműen fejt ki a materializmus álláspontját abban az alapvető kérdésben, hogy az anyag és a tudat közül melyik az elsődleges. Kiemeli, hogy a tudat az anyag, a természet legmagasabbrendű terméke, a magasrendűen szervezett anyag tulajdonsága, az agy funkciója, az anyagi világ visszatükröződése az emberi agyban. Az anyag és a tudat ismeretelméleti szembeállítását központi helyet foglal el kézikönyveinkben.

Az emberi tudat és a külvilág dialektikus kölcsönhatását néhány vonatkozásban szintén helyesen tárgyalja irodalmunk. Elsősorban az elmélet és a gyakorlat kölcsönviszonyának ismeretelméleti problémájával foglalkozik, néha pedig szélesebben a tudat aktivitásával, aktív jellegével. Mindez elsőrendűen fontos.

Azonban éppen itt, az anyag és a tudat dialektikus viszonyának problémájánál jelentkeznek bizonyos antidialektikus, metafizikus tendenciák, amelyekkel vitába kell szállni.

Miről van szó?

Az anyag és a tudat viszonyának nemcsak ismeretelméleti, hanem ontológiai vonatkozása is van. A tudat problémáját egyrészt ismeretelméleti vonatkozásban kell vizsgálni. Ebben a vonatkozásban elsősorban az anyag és a tudat *ellentéte* jellemző a kettő viszonyára; a külvilágnak az emberi agyban történő tükröződése nem azonos magával a külvilággal. Az egyik oldalon az embert környező világ, a másikon az ezt visszatükröző tudat áll. Az anyag és a tudat itt mint két ellentétes pólus áll szemben egymással és a kettő közti kölcsönhatás az ellentétben belül megy végbe. Az anyag és a tudat viszonyának ezt az oldalát irodalmunk általában helyesen ábrázolja.

A tudat problémáját azonban ontológiai vizsgálatnak is alá kell vetnünk: ebben a vonatkozásban alapvetően az anyag és a tudat *egysége* az, ami jellemzi a kettő viszonyát. Másképp mondva: ebben a vonatkozásban viszonyuk fő vonása az, hogy a tudat az anyagi világnak egyik jelensége, maga is anyagi folyamat, mely meghatározott módon áll kapcsolatban az anyagi világ más jelenségeivel. Ebben a vonatkozásban a tudat úgy áll kölcsönhatásban a többi anyagi jelenséggel, mint bármely más anyagi jelenség és törvényszerűen átmegy az anyagmozgás más formáiba is viszont. Itt a tudat és az anyagi világ más jelenségeinek ellentéte az anyagi világ egységén belül jelentkezik.

Az anyag és a tudat viszonyának ezt az ontológiai oldalát irodalmunk elhanyagolja. Ezért elhomályosul az anyag és a tudat ontológiai egysége, elvész az az alapvető felismerés, hogy az ember, agyával és tudatával együtt, a tág értelemben vett természethez tartozik, az anyagi világ egyik jelensége. Ennek következtében, akarva-nem-akarva, a tudatnak ismét privilegizált helyet adnak a világban, a tudatot kiemelik az anyagi világból, misztifikálják az ember gondolkodó képességét.

A probléma tehát az, hogy irodalmunk többnyire csak az anyag és tudat ismeretelméleti ellentétét tárgyalja és közben elhanyagolja az anyag és a tudat ontológiai egységét: a kettő ellentétét metafizikusan eltűlozza, abszolutizálja, a kettő egységét végül is elveti. Ezzel a problémával, ennek a metafizikus tendenciának forrásaival és káros következményeivel, valamint a kérdésre vonatkozó pozitív megoldásokkal kíván foglalkozni ez a tanulmány.

A materialista monizmustól a dualizmushoz

Megkíséreljük részletesebben jellemezni az itt bírált tendenciát, elméleti kiindulópontjai és következményei szempontjából.

Azt mondhatnánk, hogy e metafizikus tendencia képviselői *következetlenek*: alapvető kiindulópontjaik helyesek, de a két kiindulópont végül is metafizikusan szembekerül egymással. Az első kiindulópont a világ anyagi egységének megállapítása. Irodalmunk, a materialista monizmusnak megfelelően kifejti, hogy „az a reális anyagi világ, amelyhez tudatunkkal, érzéseinkkel és érzeiteinkkel egyetemben mi magunk is tartozunk, az egyetlen valóságosan létező világ”.¹ A második helyes kiindulópont: az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétének megállapítása. De a továbbiakban, a dialektikus materializmus alapjainak kifejtése során, az anyagi világ ontológiai egységének felismerése háttérbe szorul, az anyag és tudat ismeretelméleti ellentétének egyoldalú kidomborításával párhuzamosan. Mivel a dialektikus materializmus megalapítói aláhúzzák, hogy az anyag vagy a szellem elsődlegességének kérdése minden filozófia alapvető kérdése és a vízvázlasztó szerepét játsza materializmus és idealizmus között, az itt bírált tendencia képviselői elhanyagolják az anyag és a tudat ontológiai egységét, sőt odáig mennek, hogy végül is az anyag és a tudat viszonyát csak ismeretelméleti vonatkozásban tudják felfogni. Gondolatmenetük a következő lesz: Ha a tudat csupán a létnek, az anyagnak az emberi agyban való visszatükröződése, az anyag (a külvilág) pedig a tudattól függetlenül létező objektív valóság — a tudat és az anyag egymásra nem redukálható, ellentétük csak abszolút lehet. Ami anyag, az nem tudat, ami tudat, az nem anyag. Minden jelenség vagy anyagi jellegű, vagy eszmei jellegű. A világon tehát (és ez már ontológiai szempont) a jelenségek két sorát, az anyagi és a nem-anyagi jelenségek sorát kell megkülönböztetnünk.

Ez nem akar ennek a tendenciának karikírozása lenni. Ténylegesen erre a következtetésre, a *világ megkettőzésére* jut irodalmunk egy része. A természet két különböző formában jelentkezik: anyagi és szellemi formában — olvashatjuk nem egy helyen.² A valóság minden jelensége vagy az anyag, vagy a tudat fogalmába foglalható.³ A világon „vannak anyagi dolgok, tárgyak és vannak olyanok, amelyeket nem látunk, nem tapinthatunk, nem mérhetünk meg, mint pl. az eszméink. Így osztályozzuk tehát a dolgokat: az egyik részt alkotják az anyagi dolgok, a másikat a nem-anyagiak, amelyek a szellem, a gondolat, az eszmék világába tartoznak.”⁴ „Minden jelenséget, amellyel dolgunk van vagy az anyagi, vagyis a tudatunkon kívül létező jelenségekhez sorolhatunk (ilyenek a külvilág tárgyai és folyamatai), vagy a szellemi, eszmei, azaz tudatunkban létező jelenségekhez (ilyenek érzéseink, gondolataink stb.) Az anyagi és a szellemi rendkívül tág fogalmak, amelyek magukban foglalnak mindent, ami a világban létezik.”⁵

Azok akik ilyen módon a világot elkerülhetetlenül egy anyagi és egy nem-anyagi részre szakítják, ellentmondásba kerülnek saját materialista monizmusukkal, azzal az alapvető materialista megállapítással, hogy a világ természetére nézve anyagi, egységes éppen abban, hogy kizár mindenféle külön „szellemi” világot, stb. A monizmust természetesen meg szeretnék védeni, ezért azt mondják, hogy a világot, a természetet egységesnek kell felfognunk, az anyagi és az eszmei csupán két különböző oldala, formája ennek az

¹ A marxista filozófia alapjai. Kossuth. 1959. 171. o.

² Vö. Vosztrikov: Az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága. Szikra. 38. o.

³ Vö. Dialektikus materializmus. Az MSZMP filozófiai szakosított tanfolyama számára. Kossuth. 1958—59. 16. o.

⁴ G. Politzer: A filozófia alapelemei. Szikra, 1949. 16. o.

⁵ A marxista filozófia alapjai. Kossuth, 1959. 13. o.

egységes természetnek. Vagy pedig azzal érvelnek, hogy a mindenség egységes anyagi természetű, olyan értelemben, hogy a világon nincs más mint az anyag, és annak termékei, az eszmei jelenségek, de ezek nem azonosíthatók az anyaggal. Akárhogy nézzük is a dolgot, ez a szemlélet szükségszerűen a világréteg megkettőzéséhez vezet anyagi és nem-anyagi jelenségekre.

Ez a tendencia, amely elhanyagolja és végül ignorálja a lét és a tudat ontológiai egységét, elkerülhetetlenül magával hozza a tudat kirekesztését az anyagi világból, a tudat „dematerializálását”. A tudatot végül is kizárólag az anyaggal való ismeretelméleti ellentétében tudja felfogni, és ezért arra a nem-ismeretelméleti kérdésre, hogy természetére nézve mi a tudat, mi a helye a világban, azt válaszolja, hogy a tudat „nem anyagi” hanem „eszmei” jelenség. „A tudat az anyag képmása, de maga nem anyagi . . . — felelik arra a kérdésre, hogy mi a tudat? — A tárgyak az objektív valóság körébe tartoznak, tudatunk ellenben eszmei jellegű.”⁶ A tudat „nem dologi, nem testi alakkal, nem fizikai térfogattal rendelkező, hanem szellemi, eszmei jelenség.”⁷ „Az érzetet, az észleletet, a képzetet, a gondolatot nem lehet sem látni, sem hallani, sem szagolni, sem tapintani . . . a gondolatot soha és sehol sem láthatjuk meg akár a legtökéletesebb mikroszkóppal sem, nem mérhetjük meg sem a súlyát, sem hosszúságát. A tudatnak, a gondolkodásnak nincsenek olyan fizikai tulajdonságai, mint amilyenekkel az anyagi testek rendelkeznek.”⁸

A tudat kirekesztése az anyagi világból a szerzők egy részét az anyag vulgaris, „fizikai” fogalmára kényszeríti. Arra kényszeríti őket továbbá, hogy — Engelsszel szembekerülve — hallgatólagosan kihagyják az anyag mozgásformái közül a gondolkodást és feltételezzenek tehát egy anyagnélküli, anyagon kívüli mozgást.⁹ A gondolkodás problémáit vizsgálva, a pszichés folyamatok fiziológiai oldalát „anyaginak”, tudati oldalát „nem anyaginak” minősítik.¹⁰ A látási érzet folyamatában kínos gonddal különválasztják a recehártyán a szemlencse által kialakított „fizikai képet”, mint anyagi jelenséget, és a „látás által szerzett képet, amely a tudatban létezik”, mint nem anyagit.¹¹ Ugyanabban az értelemben, elvi válaszfalat húznak az állatok tudata és az ember tudata között, a szó és a gondolat között.¹²

Az anyag és a tudat merev szembeállítás, ontológiai egységének elhanyagolása azt eredményezi továbbá, hogy egyes szerzők az anyag fogalmát csak ismeretelméleti vonatkozásban, csak a tudattal való ellentétében tudják meghatározni. Ennek következtében az *anyag fogalma elhomályosul*. Arra a kérdésre, hogy mi az anyag, azt felelik: az anyag az, ami a tudaton kívül létezik. „Számptalan sok test vesz körül bennünket . . . Bármennyire különböznek is egymástól a természeti testek, mindegyiküknek az a tulajdonságuk, hogy a tudaton, az érzeten, a szellemen kívül és tőlük függetlenül léteznek.”¹³ „Az *anyag* vagy a lét az, amit érzékléseink és észleleteink mutatnak és adnak . . . amit az ember »külvilágnak« nevez . . .”¹⁴ Elhomályosul itt az anyagnak a

⁶ R. O. Gropp: A dialektikus materializmus. Kossuth, 1958. 37—38. o.

⁷ Vosztrikov: i. m. 71. o.

⁸ A marxista filozófia alapjai. 182. o.

⁹ Vö. például uo. 146—147. o.

¹⁰ Vö. például: Dialektikus materializmus. Kossuth 1958—59. 167. o.

¹¹ A marxista filozófia alapjai. 192. o.

¹² Vö. uo. 195, 216. o.

¹³ Uo. 131. o.

¹⁴ G. Politzer: i. m. 17. o.

materializmus által már rég kialakított fogalma, amely magát a természetet, a reálisan létező mindenséget jelöli a maga egészében.

Mi az eredmény? Ha elhanyagoljuk az anyag és a tudat ontológiai egységét és egyoldalúan csak a kettő ismeretelméleti ellentétét vesszük alapul, materialista kiindulópontunk óhatatlanul *idealizmusba csap át*. Kiindulunk az anyag és a tudat materialista szembeállításából és eljutunk a világ dualista megkettőzéséhez és a tudatnak az anyagi világból való kirekesztéséhez. Visszatérünk az „eszmei”-nek mint „nem-anyagi”-nak misztifikált, a tudomány számára hozzáférhetetlen és a tudományt megbénító fogalmához.

Ez a metafizikus szemlélet közvetlenül táplálja és erősíti azt a pszichológiában jelentkező tendenciát, amely a pszichikai jelenségeket a gyakorlatban elválasztja természeti alapjuktól és homályban hagyja a visszatükrözési folyamat idegfiziológiai oldalát. De ez a felfogás paradox módon, éppen egyoldalúságánál fogva, ellenhatásként erősíti azt a másik helytelen, vulgármaterialista tendenciát is, amely a fiziológiai idegműködésre redukálja a tudatot és elhanyagolja a gnoszeológiai problémát. Ha a marxista pszichológusok és fiziológusok sok esetben egyoldalúak, ennek egyik oka az, hogy filozófiai irodalmunk nem oldja meg eléggé világosan a lét és a tudat viszonyának kérdését.

Azok a szerzők, akik filozófiai irodalmunkban az anyag és a tudat ellentétét abszolutizálják nem veszik következetesen tekintetbe *Lenin figyelmeztetését*, hogy „az anyag és a tudat ellentétének is csak igen szűk határok közt van abszolút jelentősége: jelen esetben kizárólag annak a sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek a határai közt, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekintenünk. E határokon túl a szóbanforgó ellentét kétségtelenül viszonylagos.” „... kétségtelen — mondja Lenin —, hogy nem szabad ezeket »szertelesen«, túlzott mértékben, metafizikusan szembeállítani... E viszonylagos szembeállítás abszolút szükségességének és abszolút igazságának határai éppen azok a határok, amelyek meghatározzák az ismeretelméleti kutatások *irányát*. Igen nagy hibát követne el az, aki e határokon túl akarna operálni az anyag és a szellem, a fizikai és a pszichikai ellentétével, mint abszolút ellentétet.”¹⁵ Ezt az „igen nagy hibát” irodalmunk egy része sajnos elköveti.

A torzítás forrásai

Hogyan, milyen talajon erősödhetett meg irodalmunkban ez a materialista monizmusnak ellentmondó, metafizikus tendencia? Úgy vélem, hogy az ismeretelméleti vonatkozásban fennálló ellentét abszolutizálása feltétlenül összefügg azzal, hogy a mi korunkban a materializmus és az idealizmus harca elsősorban az ismeretelméleti problémák területére tevődött át. A szubjektív idealizmussal szemben, amely az objektív valóságot csak az ember érzeteiben és gondolkodásában létező világnak tekinti, a dialektikus materializmusnak ki kellett emelnie a tudat és az objektív valóság nem-azonosságát.

De más oldalról is meríthetett táplálékot a maga számára ez az egyoldalú szemlélet. Éspedig a forradalmi munkásmozgalomban jelentkező és a szocializmus fejlődésének nehéz feltételeiből fakadó negatív folyamatokból. Ilyenek voltak elsősorban a szektás, baloldali opportunisták tendenciák megerősödése egy bizonyos időszakban, ami együttjárt a tömegek gondolkodásmódjából fakadó problémák lebecsülésével, a gazdasági fejlődés ökonomista jellegű

¹⁵ Lenin Művei 14. köt. Szikra, 1954. 147. és 253. o.

túlbecsülésével. A tudati tényezőt ilyen vonatkozásban lebecsülték, a társadalom objektív fejlődési folyamataiban nem vették kellőképpen figyelembe, mondhatnám kirekesztették ezekből. A társadalmi tudat kirekesztése a társadalom objektív folyamataiból, ez utóbbiaknak a gazdasági folyamatokra való redukálása feltétlenül meg kellett hogy erősítse az amúgy is jelentkező metafizikus tendenciát: a tudat kizárását az anyagi világból.

Elméleti vonatkozásban elsősorban a dogmatizmus, a marxizmus klasszikusainak betűragó módon való értelmezése az, ami ehhez a tendenciához hozzájárult. Leninnek az ismeretelméleti idealizmussal szembeni megállapításait kiszakították történelmi összefüggéseiből és abszolutizálták. A személyi kultusz és Sztálin munkáinak kritikátlan kezelése még inkább kedvezett ennek a torzításnak.

Sztálin „*Anarchizmus vagy szocializmus?*” című ifjúkori munkája elméleti vonatkozásban közvetlen forrása volt a lét és a tudat metafizikus szembeállításának. Az ifjú Sztálin Engelsnek a lét és a tudat viszonyáról szóló megállapításait dualista irányba torzította el, miközben maga is küzdött a világ idealista megkettőzése ellen. Munkájában azzal érvel a dualizmus ellen, hogy az eszmei és anyagi jelenségek nem tagadják egymást. „Ellenkezőleg, az eszmei és az anyagi oldal egyazon természetnek vagy társadalomnak két különböző formája . . . Egységes és oszthatatlan természet, amely két különböző formában — anyagi és eszmei formában — fejeződik ki: egységes és oszthatatlan társadalmi élet, amely két különböző formában — anyagi és eszmei formában — fejeződik ki: így kell szemlélnünk a természet és a társadalmiélet fejlődését . . .” „Marx materializmusa értelmében a tudat és a lét, az eszme és az anyag — két különböző formája ugyanannak a jelenségnek, amelyet általában természetnek, illetve társadalomnak neveznek . . .” „. . . a monizmus *egyetlen elvből* — az anyagi és eszmei formával bíró természetből vagy létből indul ki . . .”¹⁶ Világosan felismerhető itt az a forrás, amelyből irodalmunk egy része helytelenül merített.

Azért is helytelenül, mert — ha eltekintünk a nem-elméleti jellegű meghatározó körülményektől — a szerzőknek módjuk lett volna Sztálin későbbi, a dialektikus és történelmi materializmus alapjait összefoglaló munkája alapján az itt tárgyalt problémát helyesen megoldani. Hiszen ez utóbbi munkájában Sztálin először a materializmus lényegét annak elismerésében látja — a vallással, az objektív idealizmussal szemben —, hogy „a világ, természetére nézve, *anyagi*, hogy a világ változatos jelenségei a mozgásban levő anyag különböző formái . . .” A tudatot csak ismeretelméleti vonatkozásban állítja szembe az anyaggal, amikor — a szubjektív idealisták ellen, akik szerint a természet csak tudatunkban létezik — leszögezi a materializmusnak azt az álláspontját, hogy a természet, az anyag a tudaton kívül és attól függetlenül létezik, és hogy a tudat maga csupán a természet, az anyag terméke, visszatükröződése.¹⁷ Ez a kifejtés megfelel annak, ahogyan a maga története során a materializmus kialakította az anyag filozófiai fogalmát és válaszolt az anyag és a tudat viszonyának kérdésére.

¹⁶ Sztálin Művei I. köt. 329, 334, 343—4. o.

¹⁷ Az SzK(b)P története. Szikra, 1951. 136—7. o.

2. Hogyan oldotta meg a materializmus az anyag és a tudat viszonyának kérdését?

Kiindulópont : a materialista monizmus

Elég felidézni a filozófia történetének főbb fejezeteit, hogy világossá váljék: *a materializmus először a világ anyagságának és anyagi egységének gondolatát emelte ki ; az emberi gondolkodás és az anyagi világ ellentétének ismeretelméleti problémája a materializmus számára igen sokáig nem volt elsőrendű kérdés.*

A materializmus első feladata a misztikus, mitológikus, vallásos világkép lerombolása volt, és helyébe a természet valóságos képének az állítása. *A primitív életkörülmények vezettek — mint ismeretes —, a fogalmi gondolkodás fejlődésével, a test és a lélek szembeállítására.* Az álom és a gondolkodás megmagyarázhatatlan jelenségei arra indították az embert, hogy a természet észlelhető jelenségeiben, ugyanúgy mint saját testének tevékenységében titokzatos szellemi erők működését tételezze fel. Kialakult — és a vallásban s az idealista filozófiában továbbfejlődött — az a szemlélet, amely az érzékelhető, materiális világ mögött egy másik, immateriális, az érzékek számára elérhetetlen, szellemi világ létezését képzelte el. Ahogyan a lélek vezeti a testet, gondolták, a természetet is minden bizonnyal szellemi erők irányítják. Ahogyan az emberi szellem teremti a baltát és a fazekat, úgy a természet tárgyait, sőt a természetet magát is minden bizonnyal egy magasabbrendű szellemi hatalom kellett hogy megteremtse. Ez a primitív felfogás tehát a világot megkettőzte, az anyagi világ mellett egy külön szellemi világot tételezett fel, és a primátust ez utóbbinak adta.

A materializmus ezzel a vallásos világnézettel szemben lép fel először történelmileg. A materializmus, — a közvetlen természetszemlélet, majd később a fejlődő tudományok eredményei alapján — elvetette a világnak ezt a megkettőzését. *Csak egy világ van,* vallották a materialisták, az anyag világa, az érzéki világ, amelyet a teológiai szemlélet alárendelt egy képzeletbeli szellemi világnak. Semmiféle természetfeletti, „szellemi” világ, amely a bennünket körülvevő világot megteremtette volna és azt irányítaná, nem létezik. A materialista szemlélet lényege az volt, hogy a természetet úgy tekintette, amilyen önmagában, a maga valóságában, és minden töle idegen, „természetfeletti” erő képzetét kiűzött a természet magyarázatából. A természet jelenségeit magából a természethől, természeti okokkal kell és csakis ezekből lehet megmagyarázni.

Történelmileg tehát *először az ontológiai problémák,* a világ természetére vonatkozó kérdések kerültek előtérbe a filozófiában. A vallással, az idealizmussal folytatott harcban a materializmus kiemelte a világ anyagságának és anyagi egységének gondolatát. Ebben a harcban alakult ki az anyag fogalma, amely az egyedül reálisan létező világ, a természet, a mindenség megjelölésére szolgált. Nem fontos itt, hogy sokáig a világ valamilyen konkrét őanyagát keresték, amiből minden kialakul és amibe minden visszatér. Az sem fontos most, hogy az anyagnak milyen tulajdonságokat tulajdonítottak, hogy például a klasszikus fizika és mechanika virágzása idején csak fizikai, mechanikai tulajdonságokkal ruházták fel. A lényeg sokkal inkább az, hogy a materialisták az anyag fogalmával magát a reálisan létező természetet, a mindenséget, a valóságot jelölték.

Fel kell figyelnünk arra, hogy az anyag fogalmát a materialisták először nem ismeretelméleti vonatkozásban dolgozták ki, nem a tudattal való

vonatkozásában határozták meg. Az ismeretelméleti problémák, a gondolkodás és a természet egymáshoz való viszonyának kérdése csak ritkán kerültek előtérbe. A régi materialisták felvetik ugyan időnként azt a gondolatot, hogy az emberek tudata, vallásos illúziói életkörülményeiknek, saját helyzetüknek, a külvilágnak bennünk való tükröződése. Éppen az emberekben élő „ködképekkel” szemben állítják fel a természet valóságos képét. De ami őket elsősorban érdekli, az az, hogy milyen a világ, és annak kimutatása, hogy a világ anyagi, hogy „a világ változatos jelenségei a mozgásban levő anyag különböző formái”, hogy nincs „szellemi túlvilág”, nincs „túlvilági lélek” sem. A gondolkodás problémáját igen egyszerűen oldották meg. Egészen természetesnek tartották, hogy az ember és az ember tudata, „*lelke*” maga is az anyagi világ része, *egyik jelensége*, amely ilyen vonatkozásban semmiben sem különbözik az anyagi világ többi jelenségétől. Az emberi „lelket” is, egészen természetesen, anyagi okokból igyekeztek magyarázni, a világ atomi képében a „lélek” maga is atomokból tevődött össze, csupán igen finom, gömbölyű kis atomokból állónak tételezték fel stb. Itt nem az a fontos, hogy a tudat természetét, a tudományok kezdetlegessége következtében, primitív módon fogták fel. A lényegben igazuk volt: megszüntették az anyagi világ és a „nem-anyagi”, „természetfeletti”, „lélek” szembeállítását, az emberi gondolkodást az anyagi világ egyik jelenségének nyilvánították, amelyet éppúgy meg lehet ismerni, természet-tudományos eszközökkel éppúgy lehet tanulmányozni, mint a természet bármely más jelenségét.

Másképp mondvá: a mitologikus, vallásos szemlélettel harcolva, a materializmusnak először a két világról szóló elképzelést kellett megdöntenie, a világ anyagiságát és anyagi egységét kellett bebizonyítania. A „lélek” misztifikálását kellett megszüntetnie, az emberi tudatot vissza kellett helyeznie az anyagi világba, az anyaggal való egységében, az anyagi világ egyik jelenségeként kellett kezelnie.

Irodalmunk egy része azonban az anyag és a tudat viszonyának helytelen felfogásától hajtva, a materializmus történeti fejlődését gyakran eltorzítja. A dolgot egyes szerzők úgy állítják be, mintha a materializmus mindenkor és csakis az anyag és a tudat *ellentétét* vizsgálta volna, mintha a lét és a tudat *egységének* problémája fel sem merült volna. A lét és a tudat ellentétének abszolutizálására így keresnek filozófiatörténeti igazolást. Egyes szerzők például a materializmus történetéből csak azt emelik ki, ami az emberi gondolkodás és az anyagi világ viszonyával kapcsolatos és elsiklanak például a görög materializmus fölött, az angol materializmusnál is csak ezt a problémát látják kifejtve.¹⁸ Azt állítják; hogy az anyag és a tudat szembeállítása a régi materializmus legértékesebb produktuma és, hogy a marxizmus csupán ezt az örökséget vette át.¹⁹ Engels gondolatát a filozófia alapvető kérdéséről úgy értelmezik, hogy „a filozófia mindig a világ lényegének, [*vagyis* — S. J.] a gondolkodás és az objektív valóság viszonyának kérdését tekintette alapvető problémájának”.²⁰ „... mi, mit előz meg: az anyag, a természet, a lét a tudatot, vagy ellenkezőleg ... Ez volt mindig a fő kérdés a filozófiai világnézet kidolgozásakor.”²¹

¹⁸ Vö. G. Politzer: i. m. 72—76. o.

¹⁹ Vö. Dialektikus materializmus. Kossuth, 1958—59. 48. o.

²⁰ A marxista filozófia alapjai. 21. o. Megjegyzem, hogy a tankönyv II. fejezete, amely rövid áttekintést ad a filozófia történetéről, maga is ellentmond ennek az állításnak.

²¹ Uo. 12—13. o.

Engels azonban sohasem mondta, hogy a gondolkodás és a lét viszonyának problémája, mint ilyen, mindenkor a filozófiai harcok homlokterében állt volna. Engels a „Ludwig Feuerbach”-ban csupán arra mutat rá, hogy ez a kérdés rejlik *végso soron* minden filozófiai állásfoglalás háttérében, akár a természetfeletti „szellemi” világot, akár a misztifikált emberi tudatot állítják szembe az egyedül létező anyagi világgal. De Engels ugyanakkor kiemeli, a tényeknek megfelelően, hogy az emberi gondolkodás és az anyag viszonyának kérdése a filozófia homlokterébe csak „az újabb filozófiával” került, „amikor az európai emberiség felébredt a keresztény középkor hosszú téli álmából.”²²

Másképp mondvá: az emberi gondolkodás elsődlegességének vagy másodlagosságának problémája mindig jelen volt a filozófiai harcokban. Azok, akik egy anyagi világon kívül létező „szellemi” világot tételeztek fel, végeredményben szintén az emberi tudat illúzióit helyezték a reálisan létező anyagi világ fölé. De ez a probléma hosszú ideig *csak benne rejtett* a filozófiai küzdelmekben, anélkül, hogy közvetlenül előtérben szerepelt volna. A materializmusnak a „szellemi” hatalmak képzetét kellett megsemmisítenie, be kellett bizonyítania az anyagi világ egyedüli realitását, a világ anyagi egységét, ki kellett mutatnia a „lélek” evilágiságát is. Csak később, a teológiai világnézet vereségével és az idealizmus új formáinak megjelenésével lép előtérbe, *közvetlenül*, mint a filozófia alapvető kérdése, az emberi tudat és a természet egymáshoz való viszonyának ezideig háttérben maradt problémája.

Marx, Engels, Lenin a dialektikus materializmus megalkotásánál és továbbfejlesztésénél — miközben túlléptek a régi materializmus korlátjain, primitív és metafizikus elgondolásain és megalapozták a modern materializmust — teljes mértékben támaszkodtak elődeik *alapvető eredményeire*, azokat teljesen magukévá tették. Magától értetődőnek tartották a világ anyagi természetét, anyagi egységét, és a tudatot ontológiai vonatkozásban egyértelműen az anyagi világ részének, jelenségének tekintették. Amikor Engels megállapítja, hogy különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdésévé a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése lett, az a kérdés, hogy a kettő közül, melyik az eredendő, és a kérdésre megadja a materializmus válaszát, — csak e kérdésen belül állítja szembe a tudatot és a létet egymással. A természet az eredendő, válaszolja, a gondolkodás csupán a természet, az anyag terméke. Már ebben a megfogalmazásban is benne van, hogy Engels a gondolkodást, a materializmus egész történetével egyetértésben, a természet, az anyagi világ egyik mozzanatának tekinti. Engels úgy állítja szembe a tudatot az anyaggal, mint az anyagi természet egyik jelenségét a természet egészével. Leninnek nem kellett a dialektikus materializmust újra kifejtenie és bizonyítania abban a formában, amelyben már Marx és Engels kifejtették, fő feladata volt az ismeretelmélet területén harcolni a reakciós burzsoá filozófiával.²³ De világos, hogy Lenin, akkor is, amikor az anyag és a tudat ellentétének ismeretelméleti problémájára összpontosítja figyelmét, az anyagnak már kialakított materialista felfogására támaszkodik. Az anyag, mint objektív valóság, amely nem azonos a tudattal (mert a tudat, tartalmát tekintve, csupán a külvilág tükröződése az emberi agyban) — az anyag maga a természet, a mindenség, a reáli-

²² Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Szikra, 1949. 16—17. o.

²³ Vö. Fogarasi B.: Az 50 éves Materializmus és empiriokritizmus. Magyar Fil. Szemle III. évf. 1—2. sz. 6—7. o.

san létező világ, összes jelenségeivel együtt. Erre utal Lenin, amikor megjegyzi, hogy ha az ember érzeiteiben az objektív valóság tárul fel, „akkor szükség van egy filozófiai fogalomra, hogy megjelöljük vele az objektív valóságot; s ez a fogalmat már réges-régen megalkották, — ez a fogalom az anyag.”²⁴ Amikor Lenin, Filozófiai füzetében, kijegyzeteli Feuerbachot, egészen természetesen kiemeli azokat a részeket, ahol Feuerbach a természetet mint mindenek foglatát, egyetlen valóságot kezeli: „a természet = minden — a természetfeletti kivételével” — jegyzi meg egy helyen Lenin.²⁵ Munkáiban, Marx és Engels nyomán az embert és az emberi agy termékeit a természet termékeinek tekinti, a gondolkodásnak a többi természeti összefüggéseknek való megfelelését éppen abból vezeti le, hogy a gondolkodás maga a természet produktuma, jelenségeinek, összefüggéseinek egyike.²⁶ Ebben az értelemben tekintette Engels a gondolkodást az anyagmozgás egyik formájának,²⁷ az anyag Földünkön létrehozott „legnagyszerűbb virágá”-nak.²⁸ „... az anyagi világon kívül nem létezik még egy külön szellemi világ is” — jegyezte meg Engels és aláhúzta, hogy ezt a bizonyosságot a reális világ (*ideértve* az emberi agy termékeit és eljárásait) hosszú és fáradságos vizsgálata adta meg.²⁹ Egyek vagyunk a természettel, „hússal, vérrrel és aggyal hozzátartozunk és benne élünk” — vallotta Engels. És minél inkább egynek fogják tudni magukat az emberek a természettel, „annál lehetetlenebbé válik az az értelem- és természetellenes elgondolás a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentét-ről, amely a klasszikus ókor letűnése óta Európában elterjedt és a kereszténységben érte el tetőfokát.”³⁰

A gnoszeológiai probléma

A gondolkodás és a lét ellentétének problémája, a tudat vagy az anyag elsődlegességének ismeretelméleti kérdése akkor kerül előtérbe a materialista filozófiában, amikor a tudományos, materialista világnézet előrenyomulása, a középkori, vallásos világnézet veresége következtében az idealizmus új eszközökhöz nyúl a materializmussal folytatott harcában. Ez a folyamat megkezdődik Berkeleyvel, átvonul a német klasszikus idealista filozófián, de különösen előtérbe nyomul a XIX. század második felében a teljesen reakcióssá váló burzsoá filozófiában.

Marx és Engels első fellépésének idején már első helyen állt a filozófiában a tudat és a természet egymáshoz való viszonyának problémája. A kérdés azonban még nem jelentkezett egyértelműen „gnoszeológiai” vonatkozásban — különösen a német idealizmus csúcspontját jelentő Hegelnél. A németklasszikus idealista filozófia, mind szubjektív, mind objektív idealista irányzataiban végeredményben az emberi tudatot, az eszméit tette meg az anyagi világ terem-tőjévé. Az ezzel szemben fellépő marxizmus, sőt még előtte Feuerbach számára is, a legfontosabb volt tisztázni a valóságos viszonyt tudat és anyagi világ között. Feuerbach, mondja Engels, úgy jut el a hegei idealizmussal való szakí-

²⁴ Lenin Művei 14. köt. 127. o.

²⁵ Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 47. o.

²⁶ Lenin Művei 21. köt. 39. o.

²⁷ Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1952. 79. o.

²⁸ Uo. 50—51. o.

²⁹ Engels: Anti-Dühring. Szikra, 1948. 320. o.

³⁰ Engels: A természet dialektikája. 190. o.

táshoz, hogy megérti, „hog az »abszolút eszme« hegeli, a világot megelőző léte, »a logikai kategóriák előzetes létezése«, mielőtt még a világ meglett volna, nem egyéb, mint a világon kívüli teremőben való hit fantasztikus maradványa; hog az anyagi, éržekeinkkel észlelhető világ, amelyhez mi is tartozunk, az egyetlen valóság és hog tudatunk és gondolkodásunk, bármennyire érzékfelettinek tűnnek is fel, anyagi, testi szervnek, az agynak termékei. Az anyag nem terméke a szellemnek, hanem a szellem maga csak a legmagasabbrendű terméke az anyagnak.”³¹ A materializmusnak tehát, a korabeli idealizmussal szemben, ki kellett már emelnie a tudat és az anyag viszonyának problémáját, azt, hog a tudat nem teremője a világnak, nem eredendő, hog az ember, tudatával együtt a természetnek csupán terméke, hog a tudat, „az eszmei, nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi”.³²

A XIX. század második felétől az ismeretelméleti problémák határozottan előtérbe kerülnek. A pozitívizmus, a machizmus, a „fizikai” idealizmus és más szubjektív idealista irányzatok színrejutása azt mutatja, hog a burzsoá filozófia a materializmus ellen vívott harcát az ismeretelmélet területére vitte át. Ez a körülmény kényszerítette a modern materializmus képviselőit is, hog az ismeretelméleti kérdéseket előtérbe helyezzék.³³ Ez az oka annak, hog Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus” c. műve kifejezetten ismeretelméleti jelleggel íródott. Ebben a munkában, a machistákkal szembeszállva, Lenin a tudat és az anyag viszonyát szinte kizárólag erről az oldalról vizsgálta. „... az anyag fogalma ... — írja Lenin — ismeretelméletileg *csakis és kizárólag* az emberi tudattól függetlenül létező és a tudatban tükröződő objektív valóságot jelenti.”³⁴ Az anyagot itt mint „ismeretelméleti kategóriát” kezeli,³⁵ az anyag és a tudat fogalmát ebben a művében kifejezetten mint az ismeretelmélet két végső fogalmát tekinti, amelyet „lehetetlen, a dolog lényegénél fogva lehetetlen másképpen meghatározni, mint úgy, hog rámutatunk arra, melyiket tekintsük közülük elsődlegesnek.”³⁶ És ilyen értelemben, ilyen vonatkozásban adja meg Lenin az anyagról szóló híres meghatározását, amely teljes mértékben ráépül a korábbi materialisták ontológiai jellegű anyagfogalmára, miközben azt kiegészíti ismeretelméleti vonatkozásban. A machistákkal szemben, akik szerint a világon nincs más, mint érzet és az érzetek különböző komplexumai, és akik az anyagrészecskék energiává való átalakulásának felfedezését és tényét szubjektív idealizmusuk alátámasztására használták fel és úgy interpretálták, mint az anyag „eltűnésének” bizonyítékát — Lenin leszögezi, hog az anyag fogalma nem az anyag valamely meghatározott formáját, tulajdonságát jelöli, hog az anyag nem más, mint a reális valóság, amely akkor is létezett, amikor gondolkodó lény nem volt a Földön és akkor is létezik, ha nincsenek érzeteink róla. Ez a világ nem érzeteinkben, nem tudatunkban létezik, hangsúlyozza Lenin — hanem a tudaton kívül. Ezért mondja Lenin, hog „az anyag filozófiai kategória, mely az érzeteinkben feltáruó, érzeteinkkel lemásolt, lefénképezett, visszatükrözőtt, érzeteinktől függetlenül létező

³¹ Engels: L. Feuerbach ... 20. o.

³² Marx: Utószó A tőke I. kötetének második német kiadásához. Marx—Engels Vál. műv. I. köt. 436. o.

³³ Vö. Fogarasi B. id. cikk. 8. o.

³⁴ Lenin Művei. 14. köt. 270. o.

³⁵ Uo. 127. o.

³⁶ Uo. 145. o.

objektív valóság megjelölésére szolgál.”³⁷ Ilyen értelemben mondja, idézőjel közé téve a dolgot, hogy „az anyag *egyetlen* »tulajdonsága«, melynek elismerésével függ össze a filozófiai materializmus, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.”³⁸

Világos, mint már feljebb rámutattunk, hogy Lenin anyagfogalmában benne rejlik az anyag fogalmának már korábban kidolgozott ontológiai oldala is: az anyag fogalmának tartalma Leninnél is, ontológiai vonatkozásban, nem más, mint maga a természet, a mindenség, a reálisan létező világ, összes jelenségeivel együtt. Ezt az anyagfogalmat fejlesztí tovább Lenin, amikor kiemeli annak ismeretelméleti oldalát. Már idézett figyelmeztetése az anyag és a tudat ellentétének metafizikus kezelése ellen szintén erre utal. Ezt nem észrevenni annyi, mint elszakítani a materializmus új eredményeit, a modern materializmus által kidolgozott új oldalakat a materializmus már eddig elért alapvető és szilárd eredményeitől.

Filozófiai irodalmunk egy részében Leninnek az ismeretelméleti idealizmus ellen megfogalmazott tételeit abszolutizálják, dogmatikus módon kezelik és ezen az alapon jutnak el a tudat „dematerializálásához” és a világ dualista felosztásához. Pedig Lenin — annak ellenére, hogy művében úgyszólván kizárólag az anyag és a tudat ismeretelméleti szembeállítását kellett bizonyítania — nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy más vonatkozásban ez az ellentét teljesen viszonylagos. Fogarasi Béla jogosan állapította meg ezzel kapcsolatban, hogy az anyag és a tudat viszonyának meghatározása Leninnél mélyen dialektikus és „magában foglalja úgy az abszolút, mint a viszonylagos mozzanatát. Az, hogy az anyag és a tudat ellentéte egy bizonyos összefüggésben abszolút és más összefüggésben viszonylagos, magában a valóságban rejlő dialektikus ellentmondás. Lenin megállapítása két irányban fontos — folytatja Fogarasi. Az, hogy ismeretelméleti szempontból az anyag és tudat, más szóval a tárgy és alany ellentéte igenis fennáll és bizonyos tekintetben abszolút, gátat emel a jelenkori »fizikai« idealizmus hamis érvelésével szemben, amellyel az — látszatra — lerombolni akar bármilyen ellentétet, sőt különbséget alany és tárgy között . . . Viszont az ellentét viszonylagosságának aláhúzása a dualizmus mindennemű felújításával szembenálló figyelmeztetés.”³⁹

Hogyan összegezzhetjük az eredményt, melyre fejlődése során a materializmus jutott? A vallás és az idealizmus különböző válfajaival folytatott harcuk során a materialisták *először is* megállapították a világ anyagi természetét és anyagi egységét, és ezzel összefüggésben magától értetődőnek tartották a tudat anyagi jellegét, az anyag és a tudat ontológiai *egységét*. A materialistáknak, *másodszor*, különösen a szubjektív idealizmus elleni harcukban, ki kellett emelniük a tudatnak mint tükrözésnek az objektíven létező anyagi világtól való különbözőségét, vagyis az anyag és a tudat ismeretelméleti *ellentétét*. Feltárták tehát az anyag és a tudat viszonyának két ellentétes oldalát.

A továbbiakban az anyag és a tudat viszonyának e két vonatkozásával, e két oldal dialektikájával kívánunk közelebbről foglalkozni.

³⁷ Uo. 127. o.

³⁸ Uo. 269. o.

³⁹ Fogarasi Béla: id. cikk. 10. o.

3. Az anyag és a tudat ontológiai egysége és ismereteiméleti ellentéte — kölcsönös viszonyuk két dialektikusan öszezfűggő oldala

A megoldás felé

Elöljáróban meg kell jegyezni, hogy az anyag és a tudat ontológiai egységét elhanyagoló tendencia igen sok gondot okozott azoknak, akik a marxista filozófiát művelik és oktatják. Az utóbbi években, a korábbi időszak dogmatizmusának és szektás hibáinak felszámolásával párhuzamosan erőteljesebben jelentkezett a kérdés dialektikus megoldásának igénye. Több fontos tanulmány jelent meg a Szovjetunióban az anyag és a tudat viszonyának egyoldalú kezelése ellen, elsősorban az egyes pszichológusoknál és fiziológusoknál jelentkező dualista, illetve vulgármaterialista jellegű torzítások ellen. Egyes filozófusok, mint például V. P. Tugarinov, megkísérelték az anyag és a tudat kategóriáit egymással való kapcsolatukban dialektikusabban megragadni.

F. P. Tugarinov, egy 1958-ban megjelent tanulmányában⁴⁰ kifejtette, hogy a tudatot különböző vonatkozásokban kell vizsgálnunk a léttel való viszonyában. A tudat — írja a szerző — „egyrésről a valóság valóságos jelensége, másrésről azonban nem maga a lét, hanem a lét tükrözője, a valóság másolata, fényképe. Az előbbi (ontológiai) oldalról nézve, a tudatot nem lehet szembeállítani sem a léttel, sem az anyaggal, mert maga is a magasszervezettségű anyag egyik tulajdonsága. Az utóbbi (ismeretelméleti) oldalról viszont a tudat már szembenáll az anyaggal . . . Az anyag és a tudat abszolút (vagyis minden vonatkozásban való) szembeállítása vezet arra, hogy a tudatot sajátos testnélküli szubsztanciává, »lélekké« avatják.” Tugarinov kísérlete azonban nem kielégítő, álláspontja sok ellentmondást tartalmaz, mert nem szögezi le egyértelműen, hogy ontológiai vonatkozásban a tudat az anyagi világ jelenségeinek egyike. Megmarad végül is a kérdés dialektikus megoldásának kísérletén belül az anyag és a tudat metafizikus szembeállításánál. A tudat ontológiai vonatkozásban egységben van a *léttel*, mondja Tugarinov, de a *lét* fogalmát nem azonosítja az *anyag* fogalmával. Felfogásában a lét mindent magában foglal, ami létezik, de az anyag csak azt foglalja magában, ami a tudaton kívül létezik. Tugarinov álláspontja tehát az, hogy a világ egységes mint lét, de ezen belül megkülönbözteti az anyag világát és a szellem világát. Ilyen alapon írja, hogy „a tudat nem anyag, nincs meg benne az anyagiság tulajdonsága.” Tugarinov, jellemző módon, következtetlensége miatt, kénytelen visszanyúlni Sztálin fiatalkori felfogásához, amely szerint a materialista monizmus értelme az egységes lét elismerése, mely két formában, anyagi és eszmei formában nyilvánul meg.

A kérdés dialektikus megoldása felé mutatnak Sz. L. Rubinstein nagyjelentőségű munkái is.⁴¹ Rubinstein a bennünket érdeklő problémával kapcsolatban élesen fellép mind azok ellen, akik a pszichikait kizárólag fiziológiai agyműködésként kezelik és elhanyagolják az ismeretelméleti vonatkozásokat, mind azok ellen, akik, miközben egyoldalúan kiemelik a pszichikai jelenségek sajátosságait, dualista módon kiszakítják a tudatot az anyagi világ jelenségeinek köréből. Rubinstein alapvető gondolata itt az, hogy a pszichikai, mint min-

⁴⁰ V. P. Tugarinov: A „társadalmi lét” és a „társadalmi tudat” kategóriái. Voproszi Filozofii. 1958. 1. sz.

⁴¹ Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Moszkva 1957. A pszichológia alapelvei és fejlődésének útjai. Moszkva 1959.

den más jelenség, az összefüggések és viszonyok egész rendszere útján beleágyazódik az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggésébe. Ahhoz, hogy megértsük a pszichikai természetét és az anyagi világ jelenségeinek sorában elfoglalt helyét, végig kell követnünk „azokat az összefüggéseket és viszonyokat, amelyekbe a pszichikai bele van ágyazva, hogy kideríthessük: a pszichikai az összefüggések minden egyes rendszerében külön-külön milyen minőségben, milyen jelleggel jelentkezik.”⁴² Gnoszeológiai síkon a pszichikai eszméi, ideális minőségében lép fel, fejti ki Rubinstein, ontológiai síkon azonban előtérbe kerül a pszichikai tevékenység elválaszthatatlansága az agy anyagi szervétől és az anyagi idegműködéstől. Rubinstein aláhúzza, hogy itt egy és ugyanazon jelenség különböző oldalairól, vonatkozásairól van szó és hogy a gnoszeológiai s ontológiai vonatkozások belsőleg függnek össze egymással. A pszichikai nem veszíti el eszméi jellegét akkor sem, mondja Rubinstein, amikor agyműködés minőségében vizsgáljuk, de amikor visszatükrözés minőségében szemléljük, tudnunk kell, hogy a pszichikai nem más, mint az agynak a külvilág, az objektum hatására végbemenő tevékenysége. Rubinstein kiemeli, hogy a pszichikai lényegét és különböző vonatkozásait csak akkor érthetjük meg egységükben, ha a pszichikait mint az anyag általános visszatükröző tulajdonságának sajátos, igen fejlett formájának tekintjük, ha a pszichikait mint az anyagi világ és az ebben élő ember, tehát két anyagi jelenség közötti kölcsönhatás mozzanataként, közvetítő láncszemként fogjuk fel, amelyet az embert érő hatások határoznak meg, de amely mint a környezeti feltételek által meghatározott láncszem, maga is meghatározza közvetlenül az ember magatartását és tevékenységét.

Rubinstein munkái nagy jelentőségűek a tudat, a pszichikai dialektikus materialista felfogásának fejlődése szempontjából. Ugyanakkor azonban véleményem szerint Rubinstein nem eléggé következetes álláspontjának kifejtésében. Az ontológiai tárgyalásban kiemeli a pszichikainak az agyműködéstől és a külvilág hatásától, az ember és a környezet kölcsönhatásától való szétszakíthatatlanságát, azt a gondolatot, hogy a visszatükrözés „az anyagi világban a kölcsönhatások összes szférájának általános tulajdonsága” — de nem mondja ki egyértelműen, hogy a tudat nemcsak elválaszthatatlan az anyagi világtól, hanem teljes egészében bele tartozik, mint annak egyik jelensége. Rubinstein műve világosan ezen a materialista felfogáson nyugszik, de egyes megfogalmazásai, különösen az 1959-ben megjelent népszerűsítő munkájában, félreérthetők, és azt a látszatot keltik, mintha az *ontológiai egységen belül* is, a filozófiai irodalmunkban elterjedt helytelen felfogáshoz hasonlóan, Rubinstein szembeállítaná egymással az agyműködést, mint *anyagit* és a pszichikait, mint ideálist, *nem-anyagit*. Az agy fiziológiai működése és a pszichikai tevékenység között nem áll fenn abszolút ellentét, emeli ki a szerző. Itt is a pszichikai mint ideális szerepel, de ebben a vonatkozásban — mondja a szerző — a pszichikai tevékenységnek az agy anyagi szervétől és annak anyagi tevékenységétől való elválaszthatatlansága kerül előtérbe. Így véli megőrizhetőnek Rubinstein a világ anyagi egységének elvét: ilyen megvilágításban a pszichikai tevékenység megőrzi ideális jellegét és ugyanakkor nem kerül az anyagi világ határain kívül. A valóságban azonban Rubinstein állásfoglalásában fennmarad az agyműködésnek és a pszichikainak mint *anyaginak* és „*nem-anyaginak*” helytelen

⁴² Idézi Tóth Sándor: A pszichikai helye az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggésében. Magyar Fil. Szemle II. évf. 3—4. sz. 475. o.

szembehelyezése. Rubinstein érvelésének ezek a következtetései magyarázzák azt, hogy olyanok is, akik Rubinstein munkáit nagyra becsülik és alapvető felfogását kívánják magukévá tenni, megmaradnak az anyag és a „szellem” metafizikus jellegű szembeállításánál. Elismerik és aláhúzzák a pszichikai elválaszthatatlanságát az anyagtól, de a pszichikait továbbra is, *ontológiai vonatkozásban is „nem-anyaginak”* tekintik.

Rubinstein munkái világosan mutatják, milyen nagy jelentőségű probléma keres itt megoldást, és a megoldás útját is megvilágítják.

A tudat az anyagi világ egyik jelensége

Ahhoz, hogy az anyag és a tudat metafizikus szembeállítását felszámoljuk (ezt a tendenciát bíráljuk itt elsősorban) következetesen tovább kell mennünk azon az úton, amelyet már megnyitottak számunkra. Ki kell mutatni elsősorban az anyag és a tudat *ontológiai* síkon fenálló *egységét*, meg kell világítani a modern tudomány segítségével azt a tényt, hogy *a tudat*, a pszichikai teljes mértékben beletartozik az anyagi világba, hogy a tudat az egyetlen valóságosan létező *anyagi világ egyik jelensége*, mozzanata.

A kérdést először a legáltalánosabb összefüggések síkján kell röviden tárgyalnunk. Kiindulópontunk csakis a materializmus kiindulópontja lehet: *a világ anyagi egységének* megállapítása. Minden, ami a valóságban létezik, tehát a mindenség és annak végtelen számú jelensége, folyamata — *minden* a mozgó anyag megnyilvánulása. A tudat is teljes egészében a természet, az anyag terméke, evilági jelenség, *az anyagi világ jelensége*, éppúgy mint bármely más valóságosan létező jelenség. A tudat szorosan összefügg az anyagi világ más jelenségeivel, elválaszthatatlan azoktól, ugyanúgy mint a világ többi jelenségei is elszakíthatatlanul hozzátartoznak az őket létrehozó feltételekhez és az általuk létrehozott okozatokhoz. A tudat is alá van vetve az anyagmozgás általános törvényeinek (a dialektika által tükrözött törvényeknek) éppúgy mint bármilyen más jelensége az anyagi világnak. A tudatnak is megvannak a maga specifikus vonásai, mozgás- és fejlődéstörvényei, amelyek megkülönböztetik az anyagi világ minden más jelenségétől, éppúgy mint bármi másnak.

A materialista tudomány csakis ebből a szemszögből közelítheti és közelíti meg ténylegesen a tudat, a pszichikum problémáját. A tudatot úgy kell szükségképpen kezelnie mint az anyagi világ egyik jelenségét. El kell vetnie — ha következetes akar lenni — a tudat „nem-anyagi”, vagyis nem „evilági” jellegére vonatkozó tévhit utolsó maradványait is. Ez volt a nagy Pavlov programja, ugyanúgy mint minden materialista gondolkodó célkitűzése. „Az ember felmérhetetlen előnyhöz és rendkívüli hatalomhoz jut önmaga fölött — írta Pavlov — amikor a természettudós a másik embert ugyanolyan külső elemzésnek veti alá, mint amilyenek alá kell vetnie a természet minden más tárgyát, amikor az emberi értelem kívülről, nem pedig belülről tekint magára.”⁴³

A tudománynak igen nagy nehézségekkel kell megküzdenie ahhoz, hogy feltárja a pszichikus jelenségek objektív vonásait és törvényeit. A megismerés tárgya ebben az esetben maga a megismerő tudat, kísérletezésre is csak korlátozott lehetőség van, műszereink sem teszik még lehetővé az agyműködés fino-

⁴³ Pavlov: Összes művei III/1. Akadé

mabb elemzését. A tudomány mégis nagymértékben előrehaladt a tudat természetének feltárásában.

Az ember pszichikai tevékenységét a tudomány szükségszerűen különböző oldalakról közelíti meg a vizsgálódás során, hiszen a pszichikum, mint adott, egységes jelenség, több féle vonatkozásban áll kapcsolatban a jelenségek más sorával. A tudat objektíve sokoldalú jelenség és lényege éppen ez oldalak belső összefüggésében tárható fel. A modern, dialektikus alapokon nyugvó tudomány a tudatot *egyszerre* mint agyműködést, magasabb idegműködést, a külvilág visszatükrözését, az ember kifinomult alkalmazkodásának eszközét, a viselkedés kiváltóját, társadalmi jelenséget, logikai folyamatot, szubjektív dialektikát, az ember szubjektív világát tanulmányozza. A különböző oldalak feltárása útján juthatunk el a tudat belső lényegének tisztázásáig. Ilyen értelemben tűzhette ki célul Pavlov a pszichológiai és a fiziológiai, a szubjektív és az objektív vizsgálódás egyesítését a tudatnak, mint egységes jelenségnek előrehaladó tanulmányozása során. „Elkövetkezik majd, meg fog valósulni a pszichológia és a fiziológia, a szubjektív és az objektív természetes és elkerülhetetlen közeledése és végül összeolvadása; el fog dőlni ténylegesen az a kérdés, amely oly sokáig izgatta az emberi gondolkodást. És minden további előmozdítása ennek az összeolvadásnak nagy feladata a jövőendő tudománynak.”⁴⁴

Bármelyik oldalról közelítsük is meg tudományosan a tudat problémáját, kitűnik, hogy a tudat teljes mértékben beletartozik az anyag világába. Egyetlen mozzanatában sem találkozhatunk valamiféle titokzatos ugrással az anyagi jelenségek világából holmi „nem-anyagi” világba.

Mint mondhatunk például a tudatról *mint a visszatükröző képesség* bonyolult formájáról? A visszatükrözés képessége nem az emberi idegrendszer sajátossága. Rubinstein és más kutatók kiemelik, hogy bizonyos értelemben minden jelenség visszatükrözi környezetét. Minden kölcsönhatás: egyes jelenségeknek más jelenségekben való visszatükröződése. A külső hatások visszatükrözése, a visszahatás annál bonyolultabb, minél bonyolultabb az a jelenség, amely a hatást elszennved. Ilyen vonatkozásban nincs elvi különbség a visszatükrözés alacsonyabb és fejlettebb formái között. Ilyen értelemben jegyezte meg Pavlov, a magasabbrendű állatoknak a külvilág jelenségeire adott reflexeivel kapcsolatban: „Legyen bár ez a reakció az alacsonyabbrendű állatok reakciójához képest rendkívüli és bármilyen élettelen tárgy reakciójához képest végtelenül bonyolult, a dolog lényege mégis ugyanaz marad.”⁴⁶ Adott természeti jelenségek a szervezet meghatározott, törvényszerű választévékenységét, reakcióját váltják ki. A dolog lényege azonos, bármilyen óriási minőségi különbségek lépnek is fel ezen belül a különböző fejlettségi, bonyolultsági fokon álló szervezetek és specifikus választévékenységük között. Ez azt is jelenti, hogy ez a „visszatükrözés” minden esetben teljesen „evilági”, az anyagi világ jelensége — és materiális okokkal elvben teljes mértékben megmagyarázható (függetlenül attól, hogy ma még ezt vagy azt a formáját, mechanizmusát nem ismerjük, vagy nem kielégítően).

Irodalmunkban találkozhatunk a visszatükrözés képességének igen jó történeti leírásaival, az élettelen természettől egészen a magasabbrendű állatokig, de a visszatükrözésnek az embernél található formájánál gyakran meg-

⁴⁴ Pavlov: Az objektív és a szubjektív összeolvadásának lehetősége. 1932.

⁴⁶ Pavlov: Összes művei III/1. 49. o.

torpannak. Többé-kevésbé határozottan, éppen a bennünket érdeklő vonatkozásban, elvi válaszfalat húznak az emberi tudat és a visszatükrözés alacsonyabb formái, vagy éppenséggel az állatok tudata között: szemben a visszatükrözés alacsonyabb formáival, az emberi tudatot már „nem-anyagi” jelenségnek tekintik. De vajon hol történik a fejlődési sorban ez a meglepő ugrás az anyagi jelenségek világából a felfoghatatlan „nem-anyagi” világba? Miért nem lenne „evilági”, miért nem lenne hozzáférhető számunkra a visszatükröződésnek, a visszahatásnak, az alkalmazkodásnak ez a formája? Az élettelen világ jelenségeinél ezt a „visszatükrözést” senki sem sorolná holmi „nem-anyagi” jelenségek sorába. Így vagyunk minden bizonnyal az amoeba ingerlékenységével is, de talán az állatok „tudatával” is. Valószínű, hogy az agytevékenység alapműveleteinek modelljét létrehozó „gondolkodó gépek” működésében, ezek „emlékező” képességében, abban a képességükben, hogy bámulatos számú műveletet végezzenek el egy másodperc alatt és következtetéseiket velünk közölgék — a materialisták közül senki sem fog holmi „nem-anyagi” jelenséget látni. Miért lenne hát indokolt az emberi gondolkodást kiemelni az anyagi jelenségek világából? Nem a régi illúzió maradványa ez, nem az anyagi világgal szembenálló, attól idegen, privilegizált „lélek” misztifikált képzelet jelentkezik itt?

Amikor a tudomány a *tudatot mint agyműködést* tanulmányozza, ismét arra a következtetésre kell jutnia, hogy semmilyen misztikus elem nem található az ember pszichikai életében. A tudomány felderítette, hogy az ember pszichikus működése, legfejlettebb formáiban is: magasabb idegműködés, amelynek alapelemei közősek a magasabbrendű állatoknál és az embernél. A materialista pszichológia és fiziológia kimutatta, hogy az emberi tudatjelenségek ráépülnek az idegműködés egyszerűbb formáira. A minőségi ugrások az idegműködés alacsonyabb formáiról annak magasabb formáira semmiképpen sem jelentenek valamilyen titokzatos ugrást az anyagi jelenségek világából egy „nem-anyagi” világba. A minőségi változások itt is a mennyiségi változások felhalmozódásának, az idegkapcsolatok bonyolultabbá válásának eredményeképpen lépnek fel.

Mint ismeretes, a pavlovi kutatások feltárták, hogy a pszichikus működés, összetevő elemeit tekintve, nem különbözik az egyszerűbb fiziológiai reakciótól. A pszichikus működés is reflextevékenység: a különbség csupán az, hogy feltételei bonyolultabbak, számosabbak. Pavlov és tanítványai feltárták azt a minőségi ugrást, amelyet a második jelzőrendszer, a beszéd jelent és amely elvezet az állat pszichikus életétől a jellegzetesen emberi pszichikus élethez. A materialista pszichológia kiemeli, hogy a cselekvés kiváltásának ez az új módja részleteiben, elemeiben nem új —, a második jelzőrendszer nem más, mint feltételes reflexműködés —, felépítésében azonban új, a magasabb idegműködés minőségileg új formáját jelenti, amely elválaszthatatlanul összefügg az emberréválás alapfolyamatával: az állati tevékenységről a munkára való áttéréssel. A magasabb idegműködés új mechanizmusának a valóság tükrözésének új elve, a fogalmi gondolkodás, és a cselekvés irányításának új, magasabbrendű formája, az akarat felel meg. A fogalmi gondolkodás, az akarat, a tudat teljes egészében feltételes reflexműködésen alapszik. A tudat, a tudatosság, mutat rá a materialista pszichológia, egyszerűen abban áll, hogy az embernél minden ingerhatás kiváltja a második jelzőrendszer működését is, hogy minden ingerhez hozzákapcsolódik és vele kapcsolatban felidéződik annak nyelvi jele, a feltételes reflexműködés alapján. Ezért például nemcsak látunk, hanem „tud-

juk”, hogy látunk. A tudat semmi más, mint a nyelvi jelek, a szavak felidézése, feltételes idegkapcsolat mechanizmus alapján, bármely ingerhatásra.⁴⁷

A materialista pszichológia minden eddigi eredménye azt mutatja, hogy bármennyire is minőségi ugrást jelent az idegműködés fejlődésében a pszichikus jelenségek, majd a jellegzetes emberi tudat megjelenése, *az ugrás semmiképpen sem az anyagi jelenségek világából egy képzeletbeli „nem-anyagi” világba történik.* Az átmenet az egyedül reálisan létező anyagi világ folyamatában egy egyszerűbb anyagi jelenségről egy bonyolultabb anyagi jelenségre történik. A pszichikus jelenségek tudományos tanulmányozása teljes mértékben *megerősíti* a materializmus alapvető kiindulópontját: *a világ anyagi egységének elvét.*

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a tudatot más oldalról is vizsgáljuk. *A tudat, mint társadalmi jelenség,* mint a sajátos emberi tevékenység, a munka terméke sem rejt magában semmilyen misztikus elemet. A pavlovi kutatások is világosan kimutatják, hogy a magasabb idegműködés új elvének kialakulása, a második jelzőrendszer teljes egészében a társadalmi fejlődés eredménye volt. A természet és az ember kölcsönhatásának új formái, a szerszámok használata és az emberek együttműködésének új szükségletei váltották ki a beszédet és fejlesztették ki a fogalmi gondolkodást. Maga az emberi pszichikum, fő tartalmát tekintve, társadalmi produktum. Az emberek érzelmeit, jellemvonásait, érzékleteinek tartalmát, gondolkodásuk fejlettségi fokát a társadalmi élet feltételei, a megelőző generációk tevékenységének felhalmozott eredményei határozzák meg. A tudat ilyen vonatkozásban is az anyagi világ teljesen meghatározott, determinált jelensége, amely maga is részt vesz az egyetemes kölcsönhatásban, mint bármilyen más jelensége világunknak.

Ebben a megvilágításban különösen feltűnő, mennyire *helytelen* úgy szembeállítani az állati és az emberi tudatot, a fiziológiai és a pszichikai folyamatot, a szót és a gondolatot, a recehártyán megjelenő fizikai képet és a tudati képet *mint „anyagi” és „nem-anyagi”* jelenségeket. A tudat, a gondolkodás valóban minőségileg különbözik az anyagi világ más jelenségeitől, különbözik azoktól a folyamatoktól is, amelyekről elválaszthatatlan. De ez a különbség az anyagi világon *belül* jelentkezik. Ez a különbség: az anyagi világ egyik jelensége és többi jelenségei közötti különbség.

Ebben a megvilágításban érthetővé válik, miért nem elégedhetünk meg ontológiai vonatkozásban annak megállapításával, hogy a tudat elválaszthatatlan az anyagtól — az agytól, az állatvilágtól, a társadalomtól, a külvilágtól *mint anyagtól.* E megállapítás szerint a tudat, *mint „nem-anyagi”* lenne elválaszthatatlan az anyagtól. Holott a tudat nemcsak nem szakítható el az anyagi világtól, hanem az anyagi világ része, maga is teljes mértékben *evilági,* vagyis *anyagi jelenség.*

A tudat az anyagi világ specifikus jelensége

Az anyag és a tudat viszonyának elemzése során eddigi fejtegetéseinkben az anyag és a tudat ontológiai egységét emeltük ki. Láttuk, hogy a tudatot, ha következetes materialisták akarunk lenni, csakis úgy tekinthetjük, mint az anyagi világ egyik jelenségét.

Miközben a tudatnak az anyagi világgal fennálló egységére helyeztük a hangsúlyt, szükségképpen foglalkoznunk kellett a tudat *specifikus,* megkülön-

⁴⁷ Lásd Kardos Lajos: A lélektan alapp problémái és a pavlovi kutatások. Akadémiai Kiadó, 1957.

böztető vonásaival. A tudattal mint az anyagi világ sajátos jelenségével foglalkoztunk, amelynek lényegét csak különböző oldalainak, vonatkozásainak elemzése útján érthetjük meg és amelynek teljesen evilági, anyagi jellege minden minőségében megmutatkozott.

Egyesek azt állítják, hogy a tudat anyagi jellegének aláhúzása a tudat specifikus vonásainak tagadását jelentené. Talán most már eléggé világos, hogy ez az állítás a kérdés meg nem értéséből fakad. Azok akik ezzel az ellenvetéssel jelentkeznek, a tudatot továbbra is csak az anyaggal való ellentétében képesek felfogni; úgy gondolják, hogy ha a tudatot anyagi jelenségnek tartjuk, ezzel összeolvasztjuk a tudatot az anyaggal, tagadjuk az „eszmei” létezését. A valóságban *mi nem a tudat, az „eszmei” jelenségek létezését, hanem csupán a „nem-anyagi” jelenségek létezését tagadjuk.* A tudat teljesen reálisan létezik, mint az anyagi világ egyik mozzanata. Ez a jelenség az anyagi világ része. De ugyanakkor, mint minden másnak, a tudatnak is megvannak a maga jellegzetes vonásai, amelyek megkülönböztetik az anyagi világ minden más jelenségétől. Az anyag és a tudat ontológiai egységét úgy kell tehát helyesen felfognunk, mint amelyen belül szükségképpen ellentét is van egyfelől a tudat és másfelől az anyag minden más megnyilvánulási formája között.

A tudat legkiemelkedőbb specifikus vonása, amelynek felismerése az emberi gondolkodás továbbfejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt, az hogy megvalósítja a környezet magasfokú (fogalmi) tükrözését. A tudat a világ sajátos tükröződése az emberi agyban. Az ontológiai tárgyalás során láttuk, hogy a tudat természetét csak az ember és a környezet kölcsönhatásának egészéből, a munkatevékenységből, és a magasabb idegműködés ezzel kapcsolatos fejlődéséből érthetjük meg. Kiemeltük a tudat tükröző funkcióját, amelynek tökéletesedése teszi lehetővé az ember magasabbfokú, újszerű alkalmazkodását környezetéhez. Így módon az ontológiai tárgyalás, amelyben kiemeltük a tudat egységét az anyagi világgal, szükségképpen elvezet bennünket a tudat specifikus jellegéhez, a tükrözés, vagyis a külvilág és a tudat viszonyának kérdéséhez — egyszóval: az ismeretelméleti probléma tárgyalásához.

Az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentéte

Az anyag és a tudat ismeretelméleti viszonya és ezen belül ellentéte — csupán egyik oldala annak a kapcsolatnak, amely a tudat és az anyagi világ többi jelensége között fennáll. Azt mondhatnánk: alárendelt oldala, bármennyire központi helyet foglalt is el az emberiség fejlődését kísérő világnézeti harcokban.

Az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentéte közismert probléma, amelyet irodalmunk részletesen és sokoldalúan tárgyal. Itt mi csupán azt emelnénk ki Lenin nyomán, hogy az anyag és a tudat ismeretelméleti szembeállítására csak igen szűk területen érvényes abszolút módon: Az ellentét a tudat, mint tükrözés, és az objektív valóság, mint tükrözött tárgy között áll fenn. Csak ebben a vonatkozásban van abszolút ellentét tudat és anyag között. A tudat, mint „tükrökép”, különbözik a valóságos, anyagi világtól, amelyet tükröz. Más a „kép” és más a „leképzett” tárgy. A tárgy mint objektum létezik, a kép viszont csak az objektum szubjektív képmása.

Nem arról van szó, mintha a kép maga nem lenne valóságos. A kép maga, a tükröző tudat maga is reálisan létezik. A kép is az anyagi világ jelensége — de csak mint kép, mint az anyagi világ jelenségeinek „tükröképe” az emberi agyban.

Az ismeretelméleti probléma (a tudat tükröző jellegének problémája) szükségképpen elvezet bennünket az anyag és a tudat ontológiai egységének kérdéséhez. A tükrözés megértése lehetetlen, ha a tudatot „nem-anyagi” jelenséggént kezeljük, ha a tudatot kiszakítjuk az anyagi világból, elszakítjuk az anyagi világ többi jelenségétől, saját létfeltételeitől. Lehetetlen a tudat, mint visszatükrözés problémájának megoldása, ha nem úgy tanulmányozzuk a tudatot, mint az anyagi világ jelenségét, amely sokoldalúan összefügg az anyagi világ más jelenségeivel, amely egy mozzanata csupán az ember és a környezet kölcsönhatásának.

Amint látjuk, az anyag és a tudat ontológiai egysége és ismeretelméleti ellentéte *kölcsönös viszonyuk két dialektikusan összefüggő oldala*. Ontológiai vonatkozásban az anyag és a tudat egysége kölcsönös viszonyuk meghatározó vonása. De egységük különbséget és ellentmondást is tartalmaz: a tudat mint az anyagi világ specifikus jelensége szemben áll minden más jelenséggel. Az az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentéte kölcsönös viszonyuknak egyik vonatkozása. Ezen a síkon az ellentét határozza meg kölcsönös viszonyukat, de az ismeretelméleti ellentét maga ontológiai egységükön belül áll fenn.

Néhány ellenérv

Ilyen megvilágításban, mit szólhatunk azokhoz az érvekhez, amelyeket a tudat és az anyag minden vonatkozású szembeállításának alátámasztására felhozunk?

Az egyik ilyen érv úgy hangzik, hogy a tudat, természetére nézve, azért nem kezelhető anyagi jelenséggént, mert „*a tudat más mint az anyag, az anyag sajátos visszatükröződése*.”⁴⁸ Ezzel az érveléssel már foglalkoztunk és láttuk, hogy hibája abban rejlik, hogy a kérdést metafizikusan teszi fel. Hiszen egy bizonyos vonatkozásban a tudat nem más, mint az egyedül létező anyagi világ egyik jelensége; egy másik vonatkozásban pedig a külvilágnak a tükröződése az emberi agyban. A kettő nem zárja ki, hanem feltételezi egymást.

A másik érv az, hogy a tudat nem anyag, csupán az anyag *terméke, teremtménye*. Ilyen alapon sem lehet kizárni a tudatot az anyagi világ jelenségeinek sorából. Nincs a világon semmi, ami nem az anyag „teremtménye” lenne, ami nem az anyag valamilyen formájából jött volna létre, amely nem az anyag valamilyen megjelenési formája, folyamata, mozzanata lenne.

Ugyanez áll az anyag tulajdonságaira is. Az az érv sem helytálló, amely a tudatot olyan alapon zárja ki ontológiai vonatkozásban az egyetlen létező anyagi világból, hogy az „nem valami anyagi tárgy”, hanem csupán az anyag *tulajdonsága*, visszatükrözése, képessége, sajátossága.⁴⁹ Az anyag különböző formái, különböző tulajdonságai, legyenek azok a legmeglepőbbek is a „józan ész” számára, teljes egészükben hozzátartoznak világunkhoz, a természethez, az anyaghoz. Azt mondani az anyag egyik formájának tulajdonságára, hogy az valami misztikus „nem-anyagi”: — teljesen értelmetlen — ha csak nem adjuk fel az anyag dialektikus materialista felfogását a mechanikus materializmus „fizikai” anyagfogalmáért, amely csak a fizikai „mérhetőséget”, „tapinthatóságot” ismeri el anyaginak.

Az érvek között természetesen elég nagy szerepet játszik az anyag fogalmának egy vulgáris felfogása. Már több ízben találkoztunk olyan érveléssel, amely

⁴⁸ Dialektikus materializmus. Kossuth, 1958—59. 173. o.

⁴⁹ Uo. 164. o.

a tudatot azon az alapon zárta ki az anyagi világból, hogy a tudat „nem mérhető”, nem „tapintható”, általában nem érzékelhető, nincs súlya sem kiterjedése, stb. Egyesek azzal is érvelnek, hogy az eszmei azért „nem-anyagi”, mert nincs benne semmilyen atomrészecske sem. Itt kétszeres tévedéssel van dolgunk. Az első tévedés abban áll, hogy ez az érvelés az anyag fogalmának egy túlhaladott, „fizikai” formájára épül. Valóban a XVII—XVIII. század materialistái számára, a fizika és a mechanika nagy fejlődése idején úgy tűnhetett, mintha a fizikai, mechanikai tulajdonságok az anyag, a mindenség általános tulajdonságai lennének. Az anyagmozgás más formáit még jóformán nem ismerték, és ezért, mint ismeretes, a biológiai és társadalmi mozgást is mechanikai mozgásként értelmezték. De a materializmus ezen az állásponton a tudomány továbbfejlődésével már túljutott. Kiderült, hogy az anyagi világ jelenségeinek csak egy meghatározott osztályát jellemzik a klasszikus értelemben vett fizikai tulajdonságok. A machizmus éppen ezen az alapon támadt a materializmus ellen: mivel a radioaktivitás olyan tulajdonságokat mutatott fel, amelyek nem egyeztek az anyag klasszikus fizikai tulajdonságaival, azt állították, hogy az anyag „eltűnt”, az anyag nem létezik. Leninnek kellett az anyag fogalmát tovább vinnie, leválasztania róla a „rárakódott” fizikai tulajdonságokat. Ezért szögezte le Lenin, hogy a fizikai tulajdonságok csak a mozgó anyag bizonyos állapotának tulajdonságai.⁵⁰

A második tévedés abban áll, hogy a „mérhetőséggel” érvelők elfelejtik egyrészt, hogy a dolgoknak, mennyiségi, mérhető oldaluk mellett van egy minőségi, nem-mérhető oldaluk, másrészt pedig helytelenül állítják, hogy a tudat semmilyen vonatkozásban nem mérhető. A tudat is rendelkezik mennyiségi oldallal: a tudat mint agyműködés alávethető mennyiségi tanulmányozásnak, az encefalográf segítségével például mérhetjük azokat a bioelektromos folyamatokat, amelyek az idegműködés közben fellépnek, stb. De a tudat minőségi oldala természetesen nem mérhető — ugyanúgy, ahogyan bármely minőség, mint ilyen, mennyiségileg nem kifejezhető, habár meghatározott mennyiségektől elválaszthatatlan. Egy kő, egy madár, a tavasz, mint anyagi jelenségek, vajon kő, madár, tavasz minőségükben mérhetőek-e?

Többet kell időznünk annál az érvnél, miszerint a tudat azért „nem-anyagi” (ontológiai vonatkozásban), mert nem vezethető vissza egyszerűen kémiai, fizikai, vagy akár fiziológiai folyamatokra. Azt a tényt, hogy a gondolkodás nem redukálható a fiziológiai mozgásra, a tudat „dematerializáló” úgy értelmezik, hogy a tudat nem vezethető vissza *anyagi mozgásra* és természetesen maga sem lehet anyagi mozgás! Engelsnek arra a megjegyzésére utalnak, hogy „egyszer bizonyára sikerül majd a gondolkodást kísérleti úton az agyban végbemenő molekuláris és vegyi mozgásokra »visszavezetni«, de vajon kimerítettük ezzel a gondolkodás lényegét?”⁵¹ Azt állítják, hogy Engels szavainak értelme az, hogy a gondolkodás nem vezethető vissza az *anyag* mozgására, hanem több ennél, több az anyag mozgásánál, „nem-anyagi” mozgás. Ennek alapján azután a gondolkodást szutyomban kihagyják az anyagmozgás formái közül. Ezen az alapon kijelentik, hogy a bioelektromos és biokémiai reakciók „anyagi folyamatok. Maga a reflex pedig pszichikai folyamat, »tudati« folyamat” — olyan értelemben tehát hogy „nem-anyagi”.⁵² A régi materializmust,

⁵⁰ Lenin Összes Művei 14. köt. 269. o.

⁵¹ Engels: A természet dialektikája. 258. o.

⁵² Dialektikus materializmus. Kossuth, 1958—59. 167. o.

a vulgáris materializmust azért is bírálják, amiért — helyesen — a gondolkodást nem valami misztikus jelenségnek, hanem az anyagmozgás egyik formájának fogta fel. Bírálják például Bessenyeit, amiért materialista magyarázatot keres az emlékezet jelenségére.⁵³ Azt, hogy a gondolkodást a fizikai, kémiai vagy biológiai mozgásra — tehát az anyagmozgás alacsonyabb formáira — redukálni helytelen és vulgáris materialista eljárás, úgy értelmezik, mintha a gondolkodásnak egyáltalán *anyagi* mozgásra való visszavezetése, az anyagmozgás egyik formájaként való kezelése lenne helytelen. A gondolkodás materialista magyarázatának keresését megbélyegző jelzőkkel illetik. Kijelentik, hogy „az előbbi hibába [a gondolkodásnak az anyagi mozgásra való visszavezetésének hibájába] esett a Marx előtti materialisták túlnyomó többsége, amely a gondolkodást anyagi mozgásra akarta visszavezetni, vagy anyagi mozgásból akarta levezetni, vagy anyagi mozgással akarta azonosítani, vagy végül a gondolkodást az agy éppoly kiválasztódásának fogta fel, mint ahogy az epe a máj kiválasztódása. Világos, hogy mindezekben az esetekben a különbség a gondolkodás és az anyagi folyamatok között *eltűnik* és a gondolkodás éppúgy *anyagi folyamattá* lesz, mint ahogy ez a különbség az idealistáknál is eltűnik, csak ezeknél az *anyagi folyamat szellemi* folyamattá lesz...”⁵⁴ Kijelentik, hogy „A materializmust az idealisták minduntalan azzal rágalmazták, hogy a gondolkodást az anyag mozgására redukálja vagy abból *vezeti le*. . . . ez merő rágalom, a materialista álláspont tudatos meghamisítása.”⁵⁵

Hogyan lehetne a kérdést helyesen tisztázni? A gondolkodási folyamat: magasabb idegtevékenység, a gondolkodás az agy működése, de tartalma, lényege nem redukálható a fiziológiai folyamatokra. A gondolkodás olyan agyműködés, amelyet a környező világ hatása vált ki és határoz meg: a gondolkodás a környezet visszatükröződése az emberi agyban. Ennek a visszatükröződési folyamatnak megvannak a maga sajátosságai, törvényszerűségei, amelyek nemcsak a „felvevő apparátus”, az idegrendszer felépítésétől függenek (fiziológiai oldal), hanem a külvilág, a tükrözött tárgy sajátosságaitól is, és függenek továbbá azoktól a társadalom által létrehozott feltételektől és eszközöktől, amelyek között és amelyekkel az ember, a maga tevékenysége során környezetét feltárja, megismeri.

Azt a tényt misztifikálják, hogy a gondolkodási folyamat nem redukálható a fiziológiai folyamatra, erre építik azt az állításukat, hogy a gondolkodás természetére nézve „nem-anyagi”. De *ebből* egyáltalán nem lehet *erre* következtetni. A gondolkodás semmiképpen sem valamiféle titokzatos „nem-anyagi” jelenség. Az a többlet, amit a gondolkodás jelent, az a minőségileg új az egyszerű fiziológiai folyamattal szemben nem jelent — mint ezt már kifejtettük — egy felfoghatatlan ugrást az „anyagiból” a „nem-anyagi”-ba. A gondolkodás maga is, mint minden a világon, *anyagi folyamat*, és *nem más mint a külvilágnak az emberi agyban való visszatükröződése*. A gondolkodás — agyműködés, amely a külvilág hatására megy végbe és amelynek változását, fejlődését alapvetően az ember társadalmi életfeltételei határozzák meg. *Ezért* a fiziológiai folyamat, mint a felvevő idegrendszernek a külvilág hatására kiváltott működése — nem merítheti ki a gondolkodási folyamat lényegét.

A tudat lényegét, mint már kifejtettük, különböző oldalainak belső összefüggésében kell keresnünk. A tudat természetesen nem más, mint az emberi

⁵³ Uo. 164. o.

⁵⁴ Rudas L.: Elmélet és gyakorlat. Szikra, 1950. 136. o.

⁵⁵ Rudas L.: Dialektikus materializmus és kommunizmus. Szikra, 1956. 195. o.

agy működése. De ez csak egyik alapvető oldala; mert a tudat ugyanakkor a külvilág tükröződése, társadalmi jelenség, logikai folyamat, stb. Csak e különböző oldalak feltárásával lehet az emberi gondolkodásnak, mint viszonylag önálló folyamatnak a törvényeit megérteni, megérteni azt az utat, amelyet az emberi gondolkodás a kezdetleges, primitív formáktól a modern dialektikus gondolkodásig megtett. Világos, hogy a felsorolt tényezők közül külön-külön egyik sem meríti ki a gondolkodás lényegét. A vulgármaterializmus alapvető hibája az, hogy a gondolkodást csupán a fiziológiai folyamatok alapján próbálja megmagyarázni. „A vulgármaterializmus a pszichikai problémáját az emberi szervezeten belüli fiziológiai viszonyok zárt körében próbálja megoldani. A pszichikai természetetének jellemzésénél koncepciójuktól kimarad a pszichikainak a külvilághoz való gnoszológiai viszonya.”⁵⁶

A gondolkodásnak, mint szavakkal működő visszatükrözésnek viszonylagos önállósága különféle képpen nyilvánul meg. A világnak az idegműködés alapján végbemenő tükröződése az emberben a külső hatások felhalmozódását eredményezi. A központi idegrendszer által leszűrt, elemzett, általánosított külső hatások az idegrendszerben rögzítődnek. (Engels, mint erre Lenin utal, a gondolatokat néha a valóságos dolgok és folyamatok „lenyomatainak” tartotta.⁵⁷) A gondolkodás termékei felhalmozódnak és önállósulnak, nemcsak az ember idegrendszerében, hanem azon kívül is, először a szájhagyomány formájában, majd mérhetetlenül gyorsabb ütemben és nagyobb hatással, az írás segítségével. A felhalmozódás tehát nemcsak az agytekevényekben történik (mint idegkapcsolatok rögzítődése), hanem már az agyon kívül, az írás segítségével, és viszonylagos önállósága és hatékonysága nagy mértékben tágul. Az írott és lerögzített gondolat óriási szerepet játszik az ember alkalmazkodó képességének fejlődésében, és mint ilyen aktívan „visszahat” azokra a folyamatokra, amelyek tükröződésképpen jött létre, vagyis résztvesz így is, ilyen formában is az egyetemes kölcsönhatásban. Ezért sem redukálható a tudat a gondolkodási folyamat fiziológiai oldalára.

Foglalkozunk egy további érveléssel. Az anyag és a tudat minden vonatkozású szembeállításánál *Lenin Dietzgen bírálatára* szoktak hivatkozni. Kiemelik azt a mondatot, miszerint „aki a gondolatot anyagnak nevezi, az hibás lépést tesz a materializmus és az idealizmus összekeverése felé.”⁵⁸ Erre alapozva kijelentik, hogy „az anyagot és a tudatot . . . nem szabad egymással azonosítani”, stb.⁵⁹ De miért és hogyan bírálja Lenin Dietzgent? Dietzgent azért bírálja, mert Dietzgen nem egy helyen zavaros, mert a metafizikus, vulgáris materializmust bírálva, Dietzgen meggondolatlan kijelentéseket is tesz, azt mondja például, hogy őt idealistának is lehetne nevezni, stb. Ezen az alapon megy el Dietzgen a tudat és az anyag feltétlen azonosításáig, ezért bírálja őt Lenin. Dietzgen nem mondja meg világosan, milyen vonatkozásban, milyen értelemben, „a nem-érzéki képzet is érzéki, anyagi, azaz valóságos . . . A szellem nem különbözik jobban az asztaltól, a fénytől, a hangtól, mint ezek a dolgok egymástól.” A metafizikus materializmus elégtelensége miatt Dietzgen helytelenül állítja „a materialista elv elégtelenségét”. „Dietzgen arra szegezi figyelmét, hogy

⁵⁶ Tóth Sándor recenziója Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat c. könyvéről*. Magyar Fil. Szemle. II. évf. 3—4 sz.

⁵⁷ Lenin: Marx Károly és Engels Frigyes. Szikra, 1948. 14. o.

⁵⁸ Lenin Művei 14. köt. 251. o.

⁵⁹ Vö. pl. R. O. Groppe: *A dialektikus materializmus*. 37. o.

határvonalat húzzon maga és a vulgáris materializmus között” —állapítja meg Lenin, ezért található nála több melléfogás. Dietzgen szerint „az anyag fogalmát ki kell bővíteni. Hozzá tartoznak a valóság összes jelenségei. Tehát felfogó- és magyarázó képességünk is.” Lenin ezt „zagyvaságnak” tekinti, „mely csak arra alkalmas, hogy az anyag fogalmának »kibővítése« címén összekeverje a materializmust és az idealizmust. Aki belekapaszkodik ebbe a »kibővítésbe«, az megfelel Dietzgen filozófiájának alapjáról, vagyis arról, hogy Dietzgen az anyagot elsődlegesnek, a »szellem korlátjának« tartja . . . Zagyvaság az, hogy az anyag fogalmába bele kell foglalni a gondolatot is . . . — ezzel az anyag és a szellem, a materializmus és az idealizmus ismeretelméleti szembeállítására értelmét veszti, márpedig ehhez a szembeállításához maga Dietzgen is ragaszkodik. De kétségtelen, hogy nem szabad ezeket »szertelenül«, túlzott mértékben, metafizikusan szembeállítani (s ennek a hangsúlyozása nagy érdeme a *dialektikus* materialista Dietzgennek).”⁶⁰

Már felhívtuk a figyelmet arra, hogy Lenin — harcolva az ismeretelméleti idealizmussal — „Materializmus és empiriokriticizmus” c. művében az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétének problémájára koncentrálja figyelmét. Ebben a munkájában a materializmus és az idealizmus ellentétét csak ismeretelméleti vonatkozásban veti fel, az anyagot és a tudatot mint az ismeretelmélet két végső fogalmát kezeli. Lenin Dietzgent azért bírálja, mert Dietzgen egyoldalúan az anyag és a tudat ontológiai egységét emeli ki, azt a tényt, hogy a tudat az anyagi világ egyik jelensége, és ezt nem kapcsolja össze azonnal az ismeretelméleti problémával.

Lehet, hogy Lenin egyes megfogalmazásai félreérthetők. Lehet, hogy Lenin, az ismeretelméleti idealizmussal folytatott harc hevében elhanyagolja a kérdés ontológiai oldalát és ezért, annak ellenére, hogy saját maga hív fel az anyag és a tudat ellentétének abszolutizálása ellen, nem foglalkozik azzal — hogyan lehetne helyesen megfogalmazni a tudat viszonyát az anyaghoz a szóbanforgó ismeretelméleti probléma határain túl. De Lenin életműve alapján, a marxizmus egésze alapján, amelynek továbbfejlesztője volt, világos, hogy Lenin — ugyanakkor, amikor az anyagot és a tudatot a filozófia alapvető kérdésében, egy bizonyos ismeretelméleti vonatkozásban abszolút módon szembeállítja — a gondolkodást az anyagi világ egyik jelenségének tekinti. Ezt Lenin, magában „Materializmus és empiriokriticizmus” c. művében egészen természetesen több ízben kifejezetten meg is mondja. Az okság problémájával kapcsolatban például Lenin kifejti, hogy ha szubjektív álláspontra helyezkedünk, „akkor az emberi értelmet elszakítjuk a természettől, az előbbi szembeállítjuk az utóbbiival, sőt a természetet az értelem *részévé* tesszük, ahelyett, hogy az értelmet tekintenők a természet részecskéjének.”⁶¹ Ugyanebben a művében Lenin helyeslően idézi Feuerbach ilyen értelmű gondolatát: „Kétségtelen, hogy a képzelet alkotásai szintén a természet alkotásai, mert a képzelőerő, mint minden emberi erő, végeredményben (zuletzt), alapjában és eredete szerint természeti erő, de az ember mégis különbözik a naptól, a holdtól és a csillagoktól, a kövektől, az állatoktól és a növényektől, egyszóval mindazon lényektől (Wesen), melyeket együttvéve természetnek nevez, tehát az embernek a napról, holdról és csillagokról s egyéb természeti lényekről (Naturwesen) alkotott képei (Bilder), bár e képek szintén természeti alkotások, mégis *más* alkotások,

⁶⁰ Lenin Művei 14. köt. 251—3. o.

⁶¹ Lenin Művei 14. köt. 155. o.

mint a megfelelő természeti tárgyak”.⁶² Tehát pontosan arról van szó, hogy a tudat egyrészt, egyik vonatkozásban a természetnek egyik jelensége, másrészt, a másik vonatkozásban, olyan jelensége a természetnek, amely nem azonos azzal a természettel, amelyet visszatükröz.

Végül még egy évről. Az itt bírált metafizikus tendencia képviselői azt állítják, hogy az anyag és a tudat ontológiai egységének elvetése nem ellenkezik a *materialista monizmussal*. A monizmus meg van mentve, mondják, ha az eszmeinek (mint „nem-anyaginak”) az anyagtól való elválaszthatatlanságát kiemeljük, ha hangsúlyozzuk, hogy az eszmei (mint „nem-anyagi”) az anyag terméke, tulajdonsága, stb. Természetesen az irodalmunkban jelentkező dualista tendencia másképpen dualista mint például a vallás, hiszen az anyag primátusát vallja, a tudatot az anyagitól elválaszthatatlannak tartja. Mégis az ismeretelméleti ellentét abszolutizálása következtében, mint láttuk, ebben a felfogásban az anyagtól elválaszthatatlan tudat egy másik világot képez, a „nem-anyagi” jelenségek világát. Ez a tendencia szükségképpen két világ, két szubsztancia feltételezéséhez jut el.

A monizmust egyesek úgy kívánják megőrizni (metafizikus felfogásuk fenntartása mellett), hogy az anyagot és a tudatot az egységes természet két ellentétes oldalaként állítják. Mások, dialektikus sémák alkalmazásával, úgy vélik megkerülni a nehézséget, hogy feltételezik: az anyag a maga fejlődése során átmegy a maga ellentétébe, a „nem-anyagi” tudatba, és ilyen módon az egységes szubsztancia két ellentétes formát ölt magára. De hát ezek a „dialektikus” megoldások — nem oldanak meg semmit. A lényeg marad: az anyagi világban vagy mellette feltételezik egy „nem-anyagi” világ létezését.

A materialista monizmus dualista elferdítése természetesen együttjár az *anyag fogalmának eltorzításával*. Ennek a tendenciának a képviselői elfelejtik az anyag fogalmának történelmi értelmét, azokat a körülményeket, amelyek között, éppen az animista, vallásos felfogás elleni harcban, az anyag fogalma megszületett, a reálisan létező és eddig a „szellemi túlvilágnak” alávetett világ megjelölésére. Azt állítják, hogy az anyag csak a tudattal kapcsolatban határozható meg. De joggal feltehetnénk a kérdést: létezett-e az anyag, amikor az emberi tudat még sehol nem volt? Nem csúszunk-e itt le óhatatlanul a marxizmusnak egy idealista felfogásához, amikor végeredményben az anyagot is elválaszthatatlannak tartjuk a tudattól?

*

Foglaljuk össze :

Láthattuk, hogy a lét és a tudat ellentétének metafizikus kezelése, az ismeretelméleti vonatkozású szembeállítás túlfeszítése a világ megkettőzéséhez, a tudat misztifikálásához és az anyag fogalmának elhomályosításához vezet. Az anyag és a tudat viszonya a valóságban teljesen dialektikus. Anyag és tudat abszolút módon szembenáll egymással egy bizonyos, világnézeti tekintetben alapvető kérdésben: a kettő közül egyértelműen az anyag, a természet, a külvilág az elsődleges, az eredendő. De e meghatározott ismeretelméleti vonatkozásokon kívül, anyag és tudat szembeállítása teljesen viszonylagos. Ontológiai vonatkozásban a tudat csupán az anyagi világ egyik jelensége, egyik mozzanata, amelynek az a sajátossága, hogy az ember környezetének magasfokú tükröződését jelenti az ember agyában.

⁶² Lenin Művei 14. köt. 115. o.

Ontológiai vonatkozásban tehát anyag és tudat egységben van, — a tudat az anyagi világ egyik mozzanata —, de egy bizonyos ismeretelméleti vonatkozásban ellentétesek.

Az anyag és a tudat ontológiai és ismeretelméleti kapcsolata elválaszthatatlan egymástól. Az ismeretelméleti szembeállításban benne van az anyag és a tudat egysége az anyagi világban. Az anyagi világ egységében ugyanakkor benne van az anyag és a tudat ellentéte. Ha ontológiailag vizsgáljuk a tudat helyét az anyagi világban, feltétlenül eljutunk a tudatnak ahhoz a specifikumához, hogy tükröződése az embert környező világnak, tehát az ismeretelméleti problémához. Ha ismeretelméleti vonatkozásban vizsgáljuk a kettő ellentétét, feltétlenül meg kell állapítanunk, hogy a tudat az anyag terméke, az anyagi világ mozzanata, tehát eljutunk az ontológiai problémához.

Az az ontológiai kérdés, amely a materializmus és az idealizmus harcában igen sokáig előtérben volt, hogy vajon természetére nézve a világ anyagi-e vagy szellemi — szükségszerűen átmegy az anyag és az emberi gondolkodás viszonyának ismeretelméleti kérdésébe, hiszen felveti az emberi agy szülte „természetfeletti szellemi világ” és a valóságos világ viszonyának kérdését. Ilyen értelemben mondhatta már Feuerbach is: „Isten teremtette-e a világot? ... ez a kérdés a szellem és az érzékiség egymáshoz való viszonyának kérdése ... A természetet Istentől levezetni annyi, mintha a képből, a másolatból az eredetit, egy dolog gondolatából ezt a dolgot akarnók levezetni.”⁶³

Az anyag gnoszeológiai vonatkozású meghatározása, amelyet Lenin ad, szükségképpen magában foglalja az anyag ontológiai vonatkozású meghatározását, és viszont az anyagnak, mint természetnek ontológiai meghatározása magában foglalja azt is, hogy ez a természet a valóságos létező, amely nem azonos azokkal az illuzórikus képekkel, amelyeket az ember a világról magának alkotott.

Ha nem akarunk súlyos hibába esni, a kérdés mindkét vonatkozását figyelembe kell vennünk. Tudnunk kell — az idealista hamisításokkal szemben — hogy az anyag és a tudat ellentéte fennáll egy bizonyos ismeretelméleti vonatkozásban. Ugyanakkor, hogy a dualizmus felújítását elkerüljük, szem előtt kell tartanunk, hogy az anyag és a tudat ellentéte viszonylagos, nem abszolút.

Az idealizmustól való félelmünkben nem szabad beleesnünk az idealizmus csapdájába. Az idealisták azt állítják, hogy a szellem az anyagi világtól idegen, attól független valami (dualisták), hogy a szellem hozza létre az anyagi világot (objektív idealisták), vagy hogy a világ csupán tudatunkban, érzeteinkben létezik (szubjektív idealisták). A materializmus véget vet a tudattal végzett misztifikációnak. Az objektív idealizmussal szemben megállapítja, hogy semmi sincs a természetén kívül, semmiféle felsőbb, természetfeletti szellem vagy szellemi lény nem létezik, és kimutatja ennek a misztifikációnak társadalmi és ismeretelméleti alapjait. A szubjektív idealistákkal szemben a materializmus megállapítja, hogy az emberi gondolkodás, a tudat csak tükrözi a külvilágot, másodlagos az anyagi világgal szemben és nem azonos azzal. Az anyagi világ független ettől a gondolkodástól, olyan értelemben, hogy akkor is létezik, ha tudatunk nem létezik. A dualistákkal szemben a materializmus megállapítja, hogy nincs két világ, hogy a világ egységes és anyagi, az

⁶³ Idézi Lenin: Filozófiai füzetek. 50. és 49. o.

pedig, amit tudatnak neveznek, teljes mértékben beletartozik az anyagi világba, mint annak egyik jelensége.

Ha tehát következetes materialisták akarunk lenni, ha el akarjuk ugyanakkor kerülni a vulgáris materializmus tévedéseit, az anyag és a tudat viszonyát — valóságos összefüggésüknek megfelelően — dialektikusan kell kezel-nünk. Figyelembe kell vennünk egyrészt, hogy a tudat az egyedül létező anyagi világ egyik jelensége, anyagi jelenség, amely a mozgó anyag meghatá-rozott formáival kapcsolatos. Figyelembe kell vennünk másrészt, hogy a tu-dat, mint az objektíven létező anyagi világ tükrözése, szembenáll az anyagi világgal, amelyet tükröz. Csakis így küzdhetjük le az irodalmunkban jelent-kező metafizikus tendenciákat és nyújthatunk világosabb filozófiai alapot a tudományos kutatásnak.

Sipos János